

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XIV

1996. Beograd

Broj 1

SADRŽAJ

ČLANCI

Stevan Pavlović, Jugoslavija 1918–1991. Poraz jednog identiteta i jedne nestabilne političke kulture	7
Milan Ristović, Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938–1941	21
Momčilo Zečević, Slobodan Jovanović i 27. mart 1941	45
Milan Matić, U službi okupatora. Osnovne teme u kvislinškoj štampi u Srbiji 1941.	59
Predrag Marković, Državna represija i javno mnjenje Beograda 1948–1965.	73
Đoko Tripković, Iza gvozdene zavese. Početak i eskalacija sukoba Tito – Staljin prvih meseci 1948.	89
Bojan Dimitrijević, Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958.	101

PRILOZI

Maja Miljković-Đurović, Komitske akcije na tlu Južne Srbije 1920–1928.	113
Velimir Ivetić, Vojne formacije u Jugoslaviji i razoružavanje italijanskih jedinica septembra 1943.	131
Zoran Janjetović, Prilog proučavanju položaja folksdojčera u Jugoslaviji 1944–1948.	143

SVEDOČANSTVA

Milan Vesović, Stanko Opačić Čanica. Putevi i bespuća kordunaškog seljaka.	153
--	-----

OSVRTI

Rimokatolicizam i hrvatstvo. Povodom knjige Đorda Stankovića »Izazov nove istorije«, II, Beograd, 1994 (Nikola Žutić)	163
Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa – The Balkans after the second world war, Collection of works from the scientific conference, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1996, str. 392. (Dragoljub Živojinović)	167

PRIKAZI

Branislav Božović, Beograd između dva svetska rata. Uprava grada Beograda 1918–1941, Istorijski arhiv Beograda, 1995, str. 409 (Branislav Gligorijević)	171
Dr Rastoder Šerbo, Životna pitanja Crne Gore 1918–1929. Socijalno-ekonomski osnov političkih borbi u Crnoj Gori 1918–1929, knj. I, Bar, str. 189 (Smiljana Đurović)	172
Nadežda Jovanović, Zemljoradnička levica u Srbiji 1927–1939, INIS, Beograd 1994, str. 308	174
Bojan Dimitrijević, General Mihailović, Biografija I deo (do maja 1941), A. L. X., Beograd 1996, str. 248 (Kosta Nikolić)	177
Žarko S. Jovanović, Seljaštvo u Srbiji u Drugom svetskom ratu 1941–1945, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1995, str. 478 (Smiljana Đurović)	178
Deveta srpska udarna brigada u stroju i s narodom, Beograd – Zaječar – Bor, 1995, str. 519 (Dragan Tešić)	179
Latinska Amerika i savremeni svet, Jugoslovensko udruženje latinoamerikanista i Institut za međunarodnu politiku, Beograd 1995, str. 395 (Predrag J. Marković)	180

IN MEMORIAM

Žarko D. Protić, 1926–1996, (Aleksandar Kale Spasojević)	182
--	-----

MILAN RISTOVIĆ

Docent Filozofskog fakulteta u Beogradu
Beograd, Čika Ljubina 18–20

JUGOSLAVIJA I JEVREJSKE IZBEGLICE 1938–1941.

Originalan naučni rad

UDK: 325.25 (=924)(497.1)»1938/1941«

ABSTRACT: Kraljevina Jugoslavija je u periodu 1933–1941. bila velika tranzitna stanica za preko 55.000 srednjoevropskih Jevreja na njihovom putu u emigraciju, izazvanu nacističkim progonima i antisemitskom politikom. Rad je posvećen stavovima jugoslovenske vlade i drugih političkih faktora i njihovoj politici prema jevrejskim izbeglicama i emigrantima u godinama neposredno pred i na samom početku Drugog svetskog rata.

Antijevrejska politika nacionalsocijalista u Nemačkoj posle 1933. godine sa svim njenim posledicama imala je odjeka i svoje sledbenike u susednim, ali i u geografski udaljenijim zemljama. Širila se koncentričnim krugovima Evropom, onako kako se širio nemački ideološki, politički, vojni i privredni uticaj, zahvatajući sve veći prostor i uvlačeći voljno i nevoljno sve veći broj zemalja u »antisemitski blok«. Osim protesta koji su stizali iz liberalnih i levičarskih krugova (ne izazivajući u godinama koje su prethodile izbijanju Drugog svetskog rata nikakve posledice) zbog njene ogoljene brutalnosti i neskrivenih namera iznesenih još u partijskom programu NSDAP i nešto kasnije u Hitlerovom »Mein Kampf«, nacionalsocijalistički primer »rešenja jevrejskog pitanja« brzo je pronašao pristalice i simpatizere u mnogim evropskim državama. Negde prigušen, drugde agresivan i otvoren, antisemitizam je postao »opšte mesto« evropskog političkog života od sredine 30-tih godina XX veka, donoseći uvođenje celog spektra antisemitskih propisa u mnogim zemljama.

Kako jedan istraživač ove pojave tvrdi, do anšlusa Austrije antijevrejske mere uvedene i sprovedene u Trećem rajhu izgledale su na početku kao »jedna čisto unutrašnja« politika.¹ Razaranje evropskog sistema započeto u samom središtu kontinenta, aneksijom Austrije i Sudetske oblasti, stvaranjem Češko-moravskog protektorata i marionetske Slovačke, pomogli su da rasistička »teorija i

¹ Ladislav Lipscher, *Die Verwicklung der antijüdischen Massnahmen in den vom Dritten Reich beeinflussten Staaten*, u: »Karl Bosl (hrsg.), *Das Jahr 1941 in der europäischen Politik*«, München 1971, s. 121.

praksa« postanu raširena pojava. I države u kojima antisemitizam do tada nije bio od većeg značaja ili uopšte nije postojao, zbog novonastalih okolnosti, spoljašnjeg pritiska, straha od priliva izbeglica, političkog pragmatizma, kao i drugih sličnih razloga i opravdanja – počinju da uvode mere ograničenja ulaska preko svojih granica, boravka stranaca, izdavanja viza. Podizanje tih »papirnih brana« trebalo je da skrene izbegličku plimu pokrenutu iz zemalja srednje Evrope.

Pritisak na Jevreje u Nemačkoj bio je usmeren i na izazivanje njihovog masovnog iseljavanja, što je i nemačka zvanična politika do sredine 1941.² Iseljavanje (postupku koji je primenjivan više bi odgovarao termin izbacivanje ili proterivanje) »podsticano« je merama državnog terorizma prema »nearijevskim« državljanima. Njime je rukovodio Centralni biro Rajha za jevrejsku emigraciju (Reichszentrale für Jüdische Auswanderung), na čijem čelu se nalazio Adolf Ajhman (Adolf Eichmann), koji je rukovodio sličnim biroima u Beču i Pragu posle anšlusa i okupacije Češke.³ Početak Drugog svetskog rata iskorišten je i za »čišćenje« okupiranih poljskih teritorija od jevrejskog stanovništva koje je proterivano preko demarkacione linije u sovjetsku okupacionu zonu Poljske. Nastavljeno je i s prinudnom emigracijom iz srednje Evrope, pri čemu, kada je bilo u pitanju ilegalno useljavanje u Palestinu, ni Jevrejska agencija (Jewish Agency) ni nacisti nisu bežali od međusobnih kontakata po tom pitanju.⁴ Kao mera prinudnog »iseljavanja« koju je Gestapo primenjivao bilo je i nasilno prebacivanje većih grupa Jevreja iz Austrije preko jugoslovenske granice bez ikakvih dokumenata. Jugoslovenske vlasti, obično posle dugog čekanja na »ničijoj zemlji«, bile su prinuđene da prihvate te grupe, prepuštajući dalju brigu o njima domaćim jevrejskim organizacijama.⁵

Nemačka vlada je nešto više od mesec dana posle početka rata posredstvom Amerikanaca upitala poruku da želi da produži sa politikom iseljavanja što većeg broja Jevreja iz Nemačke. Iza nje je stajao bliski Geringov (Hermann Goering) saradnik i jedna od centralnih ličnosti zaduženih za politiku jevrejskog iseljavanja Helmut Voltat (Helmuth Wohltat). Slične poruke stizale su iz Berlina i preko drugih posrednika.⁶ Deo velikog i unosnog posla oko transporta na hiljade ljudi trebalo je da preuzme italijanska državna turistička agencija CIT kao i agencije iz neutralnih država. Prioritet pri iseljavanju imali su Jevreji sa teritorija Rajha, pa je u tu svrhu Ajhman predložio ograničenje u izdavanju tranzitnih viza mađarskim Jevrejima koji su odlazili u emigraciju preko teritorije Nemačke, kao što je bila zabranjena emigracija Jevreja sa okupiranih teritorija

² Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Chicago, 1961, str. 3 i dalje. Takođe, Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, 1939–1945*, London-Oxford, 1979, str. 42.

³ O tome v.: N. Kampe, »Endlösung« durch Auswanderung? Zu den widersprüchlichen Zielvorstellungen antisemitischer Politik bis 1941, u: »Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz, München-Zürich«, 1989; Takođe: Hanna Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, (rev. and enl. ed.), New York, 1965, na više mesta.

⁴ B. Wasserstein, n. d., str. 43.

⁵ Yehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust. American Jewish Joint Distribution Committee, 1939–1945*, Detroit, 1981, str. 62. J. Bauer piše da je pomoć zagrebačkoj jevrejskoj opštini i njenom Komitetu za pomoć izbeglicama pružao Jewish Distribution Committee, a da je predsednik Jevrejske kulturne opštine (Israelitische Cultur Gemeinde) za Austriju dr Josef Loevenhertz bio optuživan da saraduje sa Gestapom u organizovanju ilegalnih transporta kojima su austrijski Jevreji izbacivani iz zemlje; isto.

⁶ V. nap. 4, isto.

Belgije i Francuske.⁷ Tako su izbegličke kolone u najvećoj meri činili nemački, austrijski i čehoslovački Jevreji.⁸

Mogućnosti izbora konačne destinacije za desetine hiljada izbeglica bile su veoma ograničene. Glavni i najpoželjniji ciljevi njihovog beskva iz Evrope, Palestina pod britanskom upravom i Sjedinjene Američke Države, bili su zbog brojnih političkih, zakonskih i drugih okolnosti teško dostižni. Ulazak na američko tlo bio je strogo ograničen i kontrolisan sistemom kvota za svaku državu, određenih na osnovu zakona o imigraciji, čijim promenama su se, bez obzira na nove okolnosti, uporno odupirali Kongres i najveći deo američke javnosti. Zahvaljujući strogim propisima, posle jula 1940. jevrejskim izbeglicama iz Nemačke bilo je gotovo nemoguće da dođu do američke vize.⁹

Svoju restriktivnu politiku useljavanja Jevreja u Palestinu Britanci su branili nizom argumenata. Ministarstvo za kolonije (Colonial Office) žestoko se protivilo useljavanju Jevreja i u druge kolonije ili teritorije pod upravom britanske krune.¹⁰ Zelja jevrejskih izbeglica iz Evrope da se sklone u Palestinu ocenjivana je u Londonu kao »politička odluka«, a ilegalno useljavanje kao oblik »...organizovane invazije na Palestinu«. Britanske vlasti su čak iznosile nikad dokazanu sumnju da postoji opasnost da sa izbeglicama budu ubačeni i nemački agenti.¹¹

Balkanske države, kao tranzitne stanice jevrejskog ilegalnog i legalnog useljavanja na putu ka Palestini, našle su se u situaciji koja je zahtevala kako opreznost prema politički, privredno, vojno i ideološki sve prisutnijoj Nemačkoj, tako i izbegavanje komplikacija sa Britancima. Priliv jevrejskih izbeglica je takođe nosio i opasnost od unutrašnjih političkih problema (podsticanje antisemitizma, ksenofobije, itd.).

Za rešenjima koja su predviđala ograničenja pri odobrenju viza za ulazak i boravak u zemlji posegnula je pred izbijanje Drugog svetskog rata i vlada Kraljevine Jugoslavije, na čijim se severnim granicama od 1938. godine umesto slabe Austrije našao preteći Treći rajh. Zbog svog geografskog položaja, Jugoslavija je od 1933. godine postala jedna od važnih usputnih stanica i privremeno boravište desetina hiljada srednjoevropskih jevrejskih izbeglica,¹² što je jugoslovenskim vlastima nametnulo još jedan neugodan problem, sa svim njegovim

⁷ Isto, str. 44, 45.

⁸ Fred Hahn, *Treatment of the Holocaust in the Czech Republic*, u: »Randolph L. Brahm (ed.) Antisemitism and the Treatment of the Holocaust in Postkommunist Eastern Europe«, New York, 1994, str. 60.

⁹ Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews in Europe 1939–1945*, London-Oxford, 1979, str. 46. Raul Hilberg u sponenama (*Unerbetene Erinnerung. Der Weg eines Holocaust-Forschers*, Frankfurt am Main, 1994, str. 41, 42) navodi slučaj svoje porodice, čiji su članovi rođeni u različitim bivšim austro-ugarskim provincijama, pa su bez obzira na austrijsko državljanstvo tretirani od američkih vlasti pri izdavanju viza kao (po poreklu) stanovnici država u čije granice su ušla njihova mesta rođenja i na njih su primenjivane različite kvote. U većini slučajeva tražena je garancija rodaka ili prijatelja (afidavit) da pridošlice neće pasti na teret države; v. takođe, Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders*, New York, 1992, str. 253.

¹⁰ B. Wasserstein, n. d., str. 47

¹¹ Isto, str. 49. O problemu useljavanja u Palestinu postoji veliki broj radova. Obimnu bibliografiju daje Dalia Ofer u svojoj knjizi *Escaping the Holocaust. Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939–1944*, New York-Oxford, 1990, str. 385–391. Od jugoslovenskih autora treba posebno ukazati na knjigu Milovana Baletića, *Povratak Židova u Zemlju Izraelovu. Povjest stvaranja novovjeka države Židova – Israel*, Zagreb 1988.

¹² Herriet Pass Freidenreich u svojoj knjizi *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia, 1979, s. 180, navodi podatak da su Savez jevrejskih veroispovednih opština i Zagrebačka jevrejska opština, koja je bila određena za centar aktivnosti oko pružanja pomoći izbeglicama, pružile pomoć za oko 55.000 jevrejskih izbeglica.

unutrašnjim i spoljnopoličkim posledicama. Sudbina jevrejskih izbeglica i mnogobrojne dileme u vezi toga pokrenuli su u vrhu državne uprave dugotrajnu raspravu o rešenjima koja su – kako je isticano – trebalo da osiguraju državni interes, unutrašnju sigurnost i – na drugoj strani – zadovolje velike sile na različite načine upletene u izbeglički problem. Uz političku, problem je imao izraženu moralnu i etičku stranu, o kojoj se takode moralo voditi računa. Ipak, motivi političke prirode i u ovom slučaju potisnuli su moralna i etička pitanja koja je proizvela dugotrajna kriza oko jevrejskih izbeglica.

Rasprave o problemu izbeglica prekinuo je rat. Imale su brojne učesnike i bile vodene na različitim nivoima; u njih su bila umešana različita ministarstva, vojne, banovinske i lokalne vlasti, privatna lica, predstavnici domaće jevrejske zajednice, javnost, kao i predsednik vlade. Traganje za delotvornim i najmanje bolnim izlazom bilo je dugotrajno i nezadovoljavajuće. Predlagana rešenja i mere bile su problematične kako sa stanovišta politike tako i etike. Ocenjivano je, takode, da zbog svoje nepreciznosti ta rešenja nanose velike štete interesima države.

Pred izbegličkim problemom

U dugim, često protivrečnim diskusijama, čiji se krug učesnika pred ulazak u rat 1941. godine znatno proširio, razmatran je položaj nekoliko kategorija lica jevrejske nacionalnosti sa stranim ili bez ikakvog državljanstva. Uz »prave izbeglice« i emigrante postavljano je pitanje statusa »jevrejskih turista« iz Nemačke (i Austrije), Čehoslovačke, susednih jugoistočnih evropskih država i Palestine. U pokušajima da se pronade pre svega po državu zadovoljavajuće rešenje prelamale su se sve nedoumice jugoslovenskih vlasti oko jevrejskih izbeglica.

Na drugoj strani, država je prećutno prepustila brigu o velikom broju jevrejskih izbeglica koje su se od 1933. pojavile na njenim granicama uglavnom Jugoslovenskoj jevrejskoj zajednici. U saglasnosti sa Savezom Jevrejskih verovspovednih opština u Jugoslaviji (SJVOJ), Zagrebačka akšenska jevrejska opština je 1933. godine, kao ekonomski najsnažnija, sa svojih 10.000 članova i geografski najpogodnije smeštena za prihvatanje lica koja su stizala sa bliske granice prema Austriji, osnovala Lokalni komitet za pomoć izbeglicama iz Nemačke na čijem čelu se nalazio dr Makso Peršerhof (M. Perscherhof). Ekipa dobrovoljaca, predvođena sekretarom i poznatim jevrejskim aktivistom dr Aleksandrom Klajnom (Aleksandar Klein), radila je u saradnji sa JOINTO-m (American Jewish Joint Distribution Committee) i HICEM-om,¹³ prihvativši tokom 1933. godine oko 4400, a 1934. godine 4200 izbeglica iz Nemačke.¹⁴ Zagrebački komitet je u prve dve godine rada sakupio i znatnu sumu novca namenjenu za pomoć.¹⁵ Broj izbeglica je do anšlusa opadao da bi se posle toga naglo uvećao.¹⁶ Samo 1938.

¹³ HICEM je osnovan 1927. godine spajanjem nekoliko jevrejskih organizacija koje su se bavile pružanjem pomoći pri iseljavanju: HIAS (Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society) sa sedištem u Nju Jorku, ICA (Jewish Colonization Association) iz Pariza i Emigdirekt iz Berlina. Ime je nastalo spajanjem tri skraćenice.

¹⁴ H. Pass Freidenreich, n. d., str. 186.

¹⁵ Isto, 1933. godine, 1.180 000 dinara i 21.000 USD, i 1934. godine.

¹⁶ Isto, str. 187.

stiglo je iz Beča i Burgenlanda 9100 izbeglica, pored 2600 drugih koji su na jugoslovensku teritoriju dospeli brodovima Dunavom ili morem.¹⁷

I pored velikih napora, bilo je teško pronaći smeštaj i osigurati opstanak izbeglicama, bilo onima u prolazu, bilo drugima koji su želeli da ostanu u Jugoslaviji. Zajednica Jevrejskih veroispovednih opština i Cionistička federacija, sa drugim srodnim organizacijama, nastojale su da pomognu u pronalaženju privremenog smeštaja. Većina je, ipak, želela da se domogne Palestine. U Beogradu je, takođe, 1936. godine osnovan Centralni komitet za pomoć Jevrejima iz Nemačke.¹⁸ Jugoslovenske jevrejske organizacije, dajući različite garancije, uspevale su da od vlasti ishode odobrenje za kraći ili duži boravak izbeglica. Kako u jednom svedočenju stoji, begunci su u to vreme gotovo svakodnevno prelazili preko jugoslovensko-nemačke (austrijske) granice »...preko planina i dolina, preko reka i klisura, pešice, železnicom, automobilima, zaprežnim kolima, kamionima, danju i noću«.¹⁹

Uticaem i intervencijama kod vlasti Savez je ponekad uspevao da se izbori da u zemlju budu puštena lica za koja nisu postojale sve potrebne garancije i dokumenta, kao što je bio slučaj 1938. godine sa grupom od 80 austrijskih Jevreja, koje su nacističke vlasti bez ikakvih viza proterale preko granice. To je postignuto tek posle dvomesečnih stalnih intervencija čelnih ljudi Saveza kod ministra unutrašnjih poslova monsinjora Antona Korošca.²⁰ Veliki priliv izbeglica iz Austrije, Nemačke i Češke nametnuo je potrebu organizovanja prihvatilišta za smeštaj u posebnim naseljima u kojima domaće jevrejske organizacije između 1938. i 1940. zbrinjavaju 3210 lica.²¹ Uz prečutnu dozvolu vlasti te organizacije su bile glavni pomagači i hiljadama emigranata koji su pokušavali iznajmljenim brodovima Dunavom da stignu do crnomorskih luka, odakle su nastavljali put morem ka Palestini.

Početkom maja 1938, knez namesnik primio je u audijenciju potpredsednika Saveza dr Davida Albalu koji je »...izrazio iskrene simpatije za jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji, a nije propustio da izrazi i svoje simpatije za stvaranje jevrejske države i jevrejski narod uopšte«.²² Dr Albala je krajem maja posetio i ministra unutrašnjih poslova Antona Korošca da bi rešio problem koji se javio zbog jedne grupe austrijskih izbeglica smeštenih u prihvatnom logoru u Podravskoj Slatini.²³

¹⁷ G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht. Der jüdische »Kladovo-Transport« auf der Weg nach Palestina 1939–1942*, Wien 1993, s. 56. Statistiku kretanja izbeglica daje najpotpunije PINKAS jevrejskih opština Jugoslavije. Enciklopedija jevrejskih naselja od osnivanja do posle holokausta u Drugom svetskom ratu, Jad Vašem – Memorijalna ustanova za holokaust i herojstvo, Jerusalem 5748–1988 (prevod na srpski jezik Eugen Verber), str. 496–498. Rukopis prevoda nalazi se u Jevrejskom istorijskom muzeju (dalje JIM) u Beogradu.

¹⁸ V. nap. 12, isto.

¹⁹ Gabriele Anderl/Walter Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 54–56.

²⁰ JIM, *Zapisnici sednica Izvršnog odbora SJVO Jugoslavije* (dalje: Zapisnici), 1938, str. 56.

²¹ V. nap. 12, isto.

²² JIM, Zapisnici, 1938, str. 60.

²³ Isto, str. 63.

Ministar pravde Milan Simonović je sredinom septembra skrenuo pažnju rukovodstvu Saveza na sve veći broj fiktivnih brakova između izbeglica i jugoslovenskih državljana, pa je SJVO uputio raspis svim opštinama s upozorenjem da se o tome u buduće vodi više računa.²⁴

Poslednji veliki transport sastavljen u najvećoj meri od austrijskih i nešto nemačkih i bivših čehoslovačkih državljana, ukupno oko 1100 lica, zbog odbijanja rumunskih vlasti koje su u međuvremenu pooštrile svoje propise o ulasku u zemlju za strane Jevreje, bio je prinuđen oktobra 1939. da se zaustavi na jugoslovenskoj teritoriji, prvo u Kladovu, da bi kasnije bio prebačen u Šabac.²⁵ Za smeštaj i ishranu, uz stalne napore da se intervencijama u svetu²⁶ omogući nastavak puta, grčevito se borila Jugoslovenska jevrejska zajednica, ali bez uspeha. Ovaj zbeg, veći i po konačnoj sudbini tragičniji od mnogo poznatijeg koji se nalazio na nemačkom brodu »St. Louis«, ostao je u Jugoslaviji gde ga je sustigao napad Osovine 6. aprila 1941. Među prvim žrtvama holokausta u Jugoslaviji bili su pripadnici »Kladovskog transporta«; ubijeno je ukupno 1051 lice u merama odmazde nemačkih okupacionih snaga u Srbiji.²⁷

Manji deo jevrejskih izbeglica uspeo je da dobije dozvolu za boravak u Jugoslaviji stavljajući svoje sposobnosti zemlji na raspolaganje. Brojni su jevrejski umetnici koji su koristeći pravo boravka od nekoliko meseci ostajali duže vreme u zemlji izdržavajući se davanjem koncerata i sličnim delatnostima, dok su neki zahvaljujući pomoći svojih jugoslovenskih kolega uspeali da pronadu stalno zaposlenje. Takav je, na primer, bio slučaj sa uglednim filozofom i pedagogom sa Berlinskog univerziteta Arturoṃ Libertom (Arthur Liebert), Diltajevim (Dilthay), Zimelovim (Siemmel) i Štrumpfovim (Strumpf) učenikom, koji je bio profesor beogradskog Filozofskog fakulteta i osnivač katedre za pedagogiju od 1933. do 1939. godine.²⁸

Uticao antijevrejskog kursa u susedstvu na politiku jugoslovenske vlade

Početak 1938. godine bio je u neposrednom jugoslovenskom susedstvu obeležen zloslutim nagoveštajima uvođenja oštre antijevrejske politike. Rumunski kralj Karol (Carol) II i njegov ministar-predsednik Oktavijan Goga (Octavian Goga), izvršili su 21. januara »reviziju državljanstva« Jevreja, da bi mesec dana kasnije stupio na snagu novi ustavni »Zakon o krvi«.²⁹ U Mađarskoj je još od 1920. godine bio na snazi numerus clausus, a krajem decembra 1938. vlada Imredija (Imredy) donela je novi antijevrejski zakon, čije odredbe su, kako je

²⁴ Isto, str. 79.

²⁵ G. Anderl/W. Manoschek, *Der judische »Kladovo-Transport«*. Takođe, Mara Jovanović, »Wir packen, wir auspacken...«, u: »Zbornik br. 4«, Beograd 1979, str. 246–279.

²⁶ V. nap. 20, isto, Zapisnici 1940/41, na više mesta.

²⁷ G. Anderl/W. Manoschek, n.d., str. 255–268.

²⁸ Danilo Basta, *Časopis »Philosophia« i njegov osnivač Artur Libert*, »Filozofski godišnjak, Glasnik Instituta za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu«, br. 5, 1992, str. 202–209.

²⁹ Radu Ioanid, *Anti-Semitism and the Treatment of Holocaust in Rumania*, str. 159–160.

prenela beogradska »Politika«, »čak i kod desničarskih poslanika izazvale izvesno zaprepaštenje«.³⁰

Ulazak Austrije u sastav Trećeg rajha i početak otvorenog, brutalnog progona austrijskih i nemačkih Jevreja posle »Reichskristalnacht-a« (9/10. novembar 1938.), od početka kombinovanog sa pritiskom za »iseljavanje« (plaćeno iznudenim »jevrejskim novcem«, obuhvativši prvenstveno one slojeve jevrejskog stanovništva koji su bili sposobni da »iskupe« svoju slobodu i kako će se pokazati živote iznudenim odricanjem od celokupne imovine), pokrenuli su na put u neizvesnost stotine hiljada ljudi. Egzodus austrijskih Jevreja započeo je punom snagom još tokom leta 1938, tako da je u kratkom vremenu između anšlusa i početka rata iz zemlje otišlo 80.000 lica.³¹ Njima su se ubrzo pridružili Jevreji iz Čehoslovačke, od koje je otkinuta Sudetska oblast, Slovačka proglašena za nezavisnu državu, a od ostataka čeških zemalja i Moravške obrazovan Protektorat pod nemačkom okupacijom.³² Od 118.000 Jevreja iz Češke i Moravske 1939. godine emigracija je bila dozvoljena samo za 26.000 lica, od kojih su mnoga putovala preko jugoslovenske teritorije.³³

Pooštravanje kontrole na granicama i uvođenje posebnih uslova za dobijanje boravišnih dozvola i prolaznih viza za jevrejske izbeglice bili su uobičajeni početni koraci koje su preduzimale mnoge evropske države. Za takvim merama posegnula je i vlada dr Milana Stojadinovića, koji je nastojao da uspostavi i održava dobre odnose sa opasnim susedima, fašističkom Italijom i od 1938. godine Trećim rajhom koji je posle anšlusa izbio na severozapadne jugoslovenske granice.³⁴

Nemačkim, austrijskim i rumunskim državljanima jevrejskog porekla mogla se dodeliti viza za ulazak u Jugoslaviju samo po odobrenju Ministarstva unutrašnjih poslova na osnovu molbi koje su se predavale u jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima, čija je dužnost bila da o molbama daju svoje mišljenje. MUP je upućivalo odgovore preko Konzularno-privrednog odeljenja MIP-a. Pre izdavanje viza konzularni organi bili su dužni da na osnovu pasoša utvrde da li njegov vlasnik ima odobren povratak u »državu pripadnosti« – što, naravno, Jevreji koji su napuštali Nemačku i Austriju nisu imali.

Jevrejima stranim državljanima sa domicilom u Kraljevini Jugoslaviji koji su zemlju napustili poslovno ili zbog privatnih potreba dozvoljen je povratak. Jevreji državljani država s kojim je Kraljevina Jugoslavija imala »trgovinske ugo-

³⁰ Livia Rotkirchen, *Hungary an Asylum for the Refugee of Europe*, u: »Yad Vashem Studies« IX, s. 127. Pravno regulisanje mađarske državne politike prema Jevrejima dobilo je konačni oblik juna 1941. uvođenjem »Trećeg jevrejskog zakona«, kopije nemačkih »Nirnberških rasnih zakona«, isto, str. 134. O novom rasnom zakonu u Mađarskoj, v. »Politika«, nedelja, 25. decembar 1938, »Samoubistva u Budimpešti pole donošenja novog protivjevrejskog zakona u Mađarskoj«, str. 3.

³¹ D. Ofer, *Escaping the Holocaust*, s. 104–105. G. Andrei i W. Manoschek iznose podatke da je ilegalnim kanalima Austriju posle anšlusa napustilo u 50 transporta 17.000 lica, v. n. d., str. 18.

³² O ovom pitanju postoji veliki broj radova. Informativne sinteze v. u: *Dimensionen des Volker-mords... Ino Arndt und Heinz Boberach, Deutsches Reich*, str. 23–65; Jonny Moser, *Osterreich*, 67–93; *Tschechoslowakei*, Eva Schmidt-Hartmann, str. 353–397.

³³ Fred Hahn, *Treatment of the Holocaust in the Czech Republic*, u: »Antisemitism and the Treatment«, s. 60.

³⁴ O spoljnoj politici dr Milana Stojadinovića v.: Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd 1986; str. 227–294; Dušan Luka, *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope, I*, 1933–1941, Beograd 1982, na više mesta; Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi, 1934–1941*, Rijeka 1972, na više mesta.

vore, izuzevši one iz Austrije, Nemačke i Rumunije, kada dolaze sa urednom vizom našeg Predstavništva na strani, propustiće se ulaz u zemlju kada dolaze poslovno sa namerom da se stalno NE (podv. u originalu), nastane... i kada im je obezbeđen nesmetan povratak u njihovu državu, o čemu će se pogranične vlasti uveriti iz samog pasoša«. ³⁵ Ta odredba odnosila se i na Jevreje (opet uz izuzetak austrijskih, nemačkih i rumunskih državljana) koji su ulazili u Jugoslaviju na kraće vreme kao turisti ili radi lečenja. Policijske vlasti su bile zadužene da strogo vode računa o prijavljivanju i odjavljivanju ovih lica po isteku odobrenog roka boravka i da ih u slučaju isteka proteraju. ³⁶

Nova pojašnjenja tih mera upućena su 12. jula predstavništvima u inostranstvu. Radilo se, zapravo, o prenošenju akta MUP-a kojim je naglašavano da se ograničenja pri izdavanju viza Jevrejima stranim državljanima ne odnose na tranzitne vize »...koje se mogu od strane naših Kr. (aljevskih) predstavništava izdavati neograničeno i ubuduće ali pod uslovom, da molilac dokaže da poseduje ulaznu vizu države u koju putuje preko naše zemlje«. ³⁷

Nešto više od dve nedelje posle ulaska nemačkih trupa u Austriju, 30. marta 1938, jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova je strogo poverljivom naredbom svim područnim vlastima izdalo uputstvo »... da se austrijski državljani – Jevreji koji direktno iz Austrije ili neke druge države nameravaju da putuju u Kraljevinu Jugoslaviju ne puštaju u našu zemlju«. ³⁸ Predsednik jugoslovenske vlade dr Stojadinović smatrao je početkom 1938. godine da prema nastanjivanju jevrejskih izbeglica iz Nemačke treba zauzeti negativan stav. U odgovoru na pitanje Kraljevskog poslanstva u Stokholmu od 4. januara 1938, naveo je da »... iskustvo koje smo imali sa (dosadašnjim) emigrantima nije bilo najbolje«. Stoga vlada ne želi »... doseljavanje Jevreja u našu zemlju«, bez obzira odakle dolazili i kakvog materijalnog stanja bili. ³⁹ Zbog toga je preporučivao Poslanstvu da ne izdaje vize za dolazak u Jugoslaviju jevrejskim emigrantima iz Nemačke.

Jednim ranijim raspisom takode je naredeno da se »... Jevrejima, bez obzira čiji su državljani a imali su do skora svoj domicil u Austriji, ne dozvoli ulazak u našu državu«, ⁴⁰ ali je taj akt »... obzirom na izmenjen postupak prema Jevrejima u Austriji odnosno Nemačkoj i Rumuniji« preinačen. ⁴¹ Nemačkim, austrijskim i rumunskim državljanima jevrejskog porekla mogla se dodeliti viza za ulazak u Jugoslaviju samo po odobrenju Ministarstva kontrole njihovog prolaska »... ili da bar na vizi tačno označe mesto ulaska i izlaska«. ⁴² Dokumenta

³⁵ V. nap. 25, isto.

³⁶ Isto.

³⁷ AJ PKJ Teheran, f 3/1938, Ministarstvo inostranih poslova – Konzularno-privredno odeljenje, K. P. Br. 7202–319, cirkular br. 72, predmet: izdavanje tranzitnih viza Jevrejima, Beograd, 12. juli 1938.

³⁸ Arhiv Jugoslavije (AJ), Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije (PKJ) u Teheranu, f 3/1938, Ministarstvo unutrašnjih poslova Konzularno-privrednom odeljenju K. P. Br. 3073–319, cirkular br. 31, Predmet: Pitanje stranih Jevreja. Među dokumenta jugoslovenskog poslanstva u Teheranu sačuvan je veliki broj ovih cirkularnih pisama, što nije bio slučaj sa drugim poslanstvima.

³⁹ AJ PKJ u Stokholmu, 1938, f 1, telegram str. pov. br. 12. Ministarstva inostranih poslova Poslanstvu KJ u Stokholmu, 4. januar 1938.

⁴⁰ V. nap. 24, isto, pov. br. 14346/1938.

⁴¹ O položaju Jevreja u Rumuniji pred Drugi svetski rat v.: Bela Vago, *The Shadow of the Swastika*, London, 1975, s. 21–72.

⁴² Isto.

ne pružaju mogućnost da se zaključi o tome u kojoj meri su ta uputstva i naredbe poštovani. Ponegde se u dokumentima nailazi na slučajeve koji govore o pokušajima jevrejskih izbeglica da ih na svaki način izbegnu.

Banska uprava u Zagrebu izvestila je jednom prilikom o pokušajima izigravanja tih naredbi od strane Jevreja stranih državljana različitih evropskih zemalja nastanjenih u Nemačkoj i Austriji. Komesarijat železničke i pogranične policije u Koprivnici uočio je da se takva lica vraćaju u zemlju čiji su državljani i tamo od jugoslovenskih diplomatskih predstavništava ponovo traže vizu za putovanje u Jugoslaviju. Naveden je primer nekoliko mađarskih državljana sa stalnim boravkom u Beču, koji su pokušali da uđu u zemlju pošto su prethodno pribavili ulazne vize u poslanstvu Kraljevine Jugoslavije u Budimpešti.⁴³ Revnosne pogranične policijske vlasti iz Koprivnice u izveštaju su navodile da je bilo »... slučajeva, da je ovaj komesarijat nekoje nemačke Jevreje kod pokušaja ulaska u našu državu ovde zadržao i prvim vozom iz vratio u Mađarsku«, da bi oni odmah »... otputovali u Budimpeštu i tamo zatražili ulazne vize od našeg Poslanstva«, koje im ih je izdalo s klauzulom da se »... izdaje na intervenciju Nemačkog poslanstva jer imaju kreditna pisma na toliko R. M. (rajhsmaraka – prim. M. R.) za Jugoslaviju s pravom boravka na 30 dana u Crikvenici«. Iz Zagreba je predlagano Ministarstvu unutrašnjih poslova da bi bilo svrsishodno dostavljati banskim upravama i Upravi grada Beograda »... iskaze svih Jevreja, kojima je uskraćena dozvola ulaska u državu ili su vraćeni sa granice, odnosno kojima je uskraćen dalji boravak«. O tome bi bila vođena posebna evidencija »... i čim od koje podrijetlene vlasti dođe obavijest da je dotični Jevrejin stigao u njezino područje uvidom u evidenciju ustanovilo bi se što je Ministarstvo već odredilo, pa bi se odmah bez zavlacenja mogla izdati odredba, da se dotični odstrani iz države«. ⁴⁴

Odeljenje za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova izvestilo je Ministarstvo spoljnih poslova, sredinom jula 1938, na koji način se izbegavaju propisi o kontroli ulaska Jevreja. Jevreji strani državljani sa domicilom u Nemačkoj i Austriji prelazili su u Italiju ili Čehoslovačku gde su od svojih diplomatskih predstavništava dobijali nove pasoše u koje nije bio upisan raniji domicil, već neko mesto u državi čiji su državljani bili. Na osnovu takvog pasoša izdavano im je odobrenje za ulazak u Jugoslaviju.⁴⁵

Mesec dana kasnije primećeno je da je u Beograd doputovalo nekoliko »... Jevreja iz Palestine, sa palestinskim (engleskim) pasošem. U svim slučajevima to su raniji austrijski ili nemački državljani, Jevreji, koji su se iselili u Palestinu. Isti su bili snabdeveni većinom tranzitnim vizama naših predstavništava u inostranstvu, a ovde su pokušali da se zadrže pod raznim izgovorima«. ⁴⁶ Ministarstvo inostranih poslova je uz obaveštenje priložilo i upozorenje poslanstvima da ubuduće ne izdaju vize za ulazak u zemlju Jevrejima iz Palestine »... bez naročitog

⁴³ AJ PKJ Teheran, f 3/1939, MIP, Konzularno-privredno odeljenje, K. P. Br. 8097–319, cirkular br. 77, predmet. Legalan pokušaj ulaza u našu državu.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ AJ PKJ Teheran, f 3/1938, MIP, Konzularno-privredno odeljenje, K. P. Br. 7459–319, cirkular br. 73, predmet: Izigravanje propisa o dolasku Jevreja u našu zemlju, Beograd, 16. juli 1938.

⁴⁶ AJ PKJ Teheran, MIP, Konzularno-privredno odeljenje, K. P. Br. 9100–319, cirkular br. 88, predmet: Jevreji iz Palestine, odlazak i boravak, Beograd, 18. avgust 1938.

odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova«. Može se pretpostaviti da se radilo o predstavnicima jevrejskih organizacija, ili o članovima porodica izbeglica iz Nemačke i Austrije.

U leto 1938. došlo je do promena italijanske politike prema Jevrejima. Konačni oblik fašističko antijevrejsko zakonodavstvo dobilo je donošenjem kraljevskog dekreta »o zaštiti italijanske rase«, 17. novembra 1938. Te mere su bile nepopularne među stanovništvom koje nije bilo zahvaćeno antisemitizmom, ali su pokazale sve veće padanje Musolinija pod uticaj Hitlera, svog doskora »mladeg učenika« i podražavaoca.⁴⁷ Zaokret fašističke Italije ka antisemitizmu uticao je na donošenje novih dopuna jugoslovenskih propisa o Jevrejima – stranim državljanima. Ministarstvo unutrašnjih poslova je već 17. avgusta izvestilo da su italijanske vlasti pozvale »... mnoge Jevreje – strane državljanke – ovo se ne odnosi na Jevreje jugoslovenske državljanke – da u određenom roku napuste Italiju«, kao i da »veći deo Jevreja nastoji da dođe u Jugoslaviju«.⁴⁸

Svim diplomatskim predstavništvima dostavljena je naredba da se pridržavaju utvrđenih pravila o puštanju jevrejskih izbeglica u zemlju »kako bi se gornji slučajevi onemogućili«. Nova situacija u Italiji značila je potpuno zaokruživanje antijevrejske »ograda« na severnim i zapadnim granicama Jugoslavije, ali je lančano širenje sindroma antijevrejskog zakonodavstva u drugim udaljenijim evropskim državama nastavljalno da utiče na proširivanje restriktivnih mera jugoslovenske vlade prema Jevrejima koji su iz tih država želeli da doputuju u Jugoslaviju. Nekoliko nedelja kasnije sve donesene mere proširene su u potpunosti i na italijanske državljanke Jevreje, kao i na sve Jevreje strane državljanke nastanjene u Italiji.⁴⁹

Na listu su brzo dospeli i Jevreji iz Poljske, zemlje sa najbrojnijom jevrejskom populacijom u Evropi. Ministarstvo inostranih poslova tražilo je od poslanstva u Varšavi 5. septembra 1938. da bez prethodnog odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu ne izdaje ulazne vize ni Jevrejima poljskim državljanima – »... pošto se inače neće moći proterati natrag u Poljsku, s obzirom na novi poljski zakon o državljanstvu«.⁵⁰

Isto ministarstvo zatražilo je 23. septembra, »... s obzirom na verovatnost da se usled promene političkih prilika Jevreji – čehoslovački državljanke, kao i bivši austrijski i nemački državljanke jevrejske narodnosti, koji su nastanjeni u Sudetskoj oblasti, pokušati da uđu u našu zemlju«, da MIP i poslanstva u njihovom slučaju preduzmu mere da bi im se onemogućio tranzit, dolazak i nastanjivanje u Kraljevini bez prethodnog specijalnog odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova.⁵¹ Zapaženo je, takođe, da u Jugoslaviju ulazi »u poslednje vreme... veliki broj mađarskih i čeških Jevreja«. Oni koji su stizali iz Mađarske, sa običnim turističkim vizama za boravak na Jadranskom primorju, »... tamo u

⁴⁷ Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd, 1990, str. 242, 243.

⁴⁸ AJ PKJ Teheran, f 3/1938, Ministarstvo inostranih poslova, Konzularno-privredno odeljenje, K. P. Br. 9043–319, cirkular br. 86, predmet: Dolazak Jevreja iz Italije, Beograd, 17. avgust 1938.

⁴⁹ AJ PKJ Teheran, Konzularno-privredno odeljenje, K. P. Br. 19287–319, cirkular br. 96, 17. septembar 1938.

⁵⁰ Isto, K. P. Br. 9856–319, cirkular br. 96, predmet: Izdavanje ulaznih viza poljskim Jevrejima, Beograd, 5. septembar 1938.

⁵¹ Isto, K. P. Br. 11288–319, cirkular br. 111, predmet: Pitanje sudetskih Jevreja, 1. oktobar 1938.

većem delu ne dolaze već se rasturaju po državi.⁵² Iz Ministarstva unutrašnjih poslova zatraženo je da se pooštri režim izdavanja viza i skrene pažnja poslanstvima da »... stranim Jevrejima daju tek iznimno vize za dolazak u našu zemlju ili tranzitiranje u nju, a kada to već učine da bude za tačno određeno mesto.« Predloženo je da se prilikom viziranja pasoša Jevrejima priloži uputstvo sa gornjim uslovima i obaveštenjima da moraju u roku od 24 časa da se lično prijave mesnoj policijskoj vlasti.⁵³

Osvrćući se na te predloge, Ministarstvo inostranih poslova ukazivalo je na postojanje »izvesnih tehničkih nemogućnosti i zapreke u nekim udaljenijim državama« u sprovođenju svih traženih ograničenja.⁵⁴ Takvo opravdanje nije zadovoljilo predlagača, pa je Ministarstvo unutrašnjih poslova uzvratilo suvim činovničkim jezikom i argumentacijom koja nije trpela prigovore da »... ne može usled naročitog tretiranja Jevreja u nekim stranim zemljama – da menja svoj dosadašnji stav«, ali da nema ništa protiv da se jugoslovenska diplomatska predstavništva neposredno obraćaju za izdavanje dozvola Jevrejima iz Engleske, Mađarske i Bugarske – »... ukoliko takvi Jevreji nisu ni austrijski, ni nemački (ovde spadaju sada i Jevreji iz novooskupiranih krajeva u Sudetima), ni rumunski, ni italijanski, ni poljski državljani.«⁵⁵

Nekoliko svedočenja zabeleženih u dokumentima govore da je posebno u tom najdramatičnijem periodu tokom 1938. godine bilo slučajeva kada su vlasti bile sklone da posežu za drastičnim pokazivanjem odlučnosti prema nekim jevrejskim izbeglicama. Ministarstvo spoljnih poslova je cirkularnim pismom obavestilo 18. maja 1938. poslanstva da se »... ni u kom slučaju ne izdaje viza za ulazak u našu Kraljevinu dr Sedmondu Schechteru iz Beča, koji namerava da doputuje u Jugoslaviju u cilju organizovanja novocionističkih organizacija«, a koji se nalazio u izbeglištvu u Parizu.⁵⁶ U nekoliko sličnih cirkularnih pisama iz iste godine, navedena su imena lica jevrejske nacionalnosti, u najvećoj meri proreklam iz Austrije, kojima treba zabraniti ulazak u zemlju.⁵⁷ Bilo je i slučajeva proterivanja, kao što se desilo krajem novembra kada je Jugoslaviju morao da napusti zbog – kako je navedeno – učestvovanja u protivnemačkim demonstracijama na Sušaku, poljski državljani, trgovac Leon Vajdman.⁵⁸

⁵² AJPKJ Teheran, Konzularno-privredno odeljenje, K. P. Br. 11352–319, cirkular br. 110, predmet: Mađarski Jevreji, dolazak u našu zemlju, 1. oktobar 1938.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto, K. P. Br. 12374–319, cirkular br. 120, 25. oktobar 1938.

⁵⁵ Isto; U obraćanju, sa zahtevom za izdavanje vize, trebalo je navesti uz ime i prezime i državljanstvo, veru, porodične prilike (ko se od porodice nalazi u državi, gde žive ostali članovi porodice i koliko ih ima), finansijske prilike, način unošenja novca ili strane valute, mesto u koje želi da putuje, cilj putovanja, dužinu nameravanog boravka; isto, K. P. Br. 13719–319, cirkular br. 132, predmet: Podaci za telegrafske predstave stranih Jevreja za odobrenje vize, 24. novembar 1938. O uslovima takođe: AJPKJ Viši, f 1, 1557/V, Pismo advokata Bore Atanackovića Standard Vacuum Oil Company iz Zagreba, 9. oktobar 1940.

⁵⁶ AJPKJ u Teheranu, f 3/1938, K. P. Br. 4858–317, cirkular načelnika Konzularno-privrednog odeljenja MIP-a br. 57, 18. maj 1938.

⁵⁷ Isto, K. P. No. 5607, cirkular MIP-a br. 62 od 6. juna 1938, Instrukcija da se ne izdaje viza Schirmer Samuelu i Kasztl Emerichu; Isto, K. P. Br. 6818, cirkular MIP-a br. 69 od 4. jula 1938, Balog Juliju, rođ. u Beču 1883, Eugene Gero rođ. 1888 u Orade – i koji živi u Parizu; istom, K. P. Br. 9364–317, od 25. avgusta 1938, Klaus Edgar, bivši nemački državljani iz Rige.

⁵⁸ Isto, Nr. 13926–397, cirkular MIP-a, br. 237, 30. novembar 1938.

Takvi potezi se mogu tumačiti željom vlade da se spoljašnjem okruženju, pre svega novim, nacionalsocijalističkim susedima pokažu »doslednost« i »čvrsta ruka« prema licima koja mogu da »ugrožavaju njihove interese«. Ubrzano pogoršanje položaja Jevreja u Trećem rajhu tokom 1938, posebno od jeseni iste godine, pojačalo je iseljavanje pod pritiskom nacističkih vlasti (»legalno iseljavanje«, kao i ilegalno).

Početak oktobra svaki nemački Jevrejin je na pasošu dobio uočljivu oznaku (»J« – Jude) koja je ukazivala na njegovu »rasnu pripadnost«. Krajem oktobra preko nemačke istočne granice proterano je između 15.000 i 17.000 Jevreja poljskih državljana stalno naseljenih u Rajhu, koje ni zemlja porekla nije htela da prihvati nazad.⁵⁹ Posle atentata u Parizu na nemačkog diplomatu Ernsta fon Rata (Ernst von Rath), na koga je 7. novembra 1938. pucao jevrejski mladić Heršel Grinšpan (Herschel Grynszpan), usledio je u noći između 9. i 10. novembra talas velikih progona širom Trećeg rajha (»Reichskristallnacht«), praćen ubistvima, paljevinama sinagoga, pljačkom i uništavanjem jevrejske imovine. Oko 30.000 Jevreja pohapšeno je i odvedeno u logore. Od vlasti podstaknut teror izazvao je veliki talas iseljavanja umnogostručivši ionako veliki broj lica jevrejskog porekla koja su pokrenuta na novi egzodus.⁶⁰

Nova situacija podstakla je jugoslovenske vlasti da ponovo modifikuju svoje propise o izbeglicama. Već 14. novembra Ministarstvo unutrašnjih poslova dostavilo je Ministarstvu spoljnih poslova stavove o novoj situaciji i postupcima prema jevrejskim prinudnim putnicima, zasnovane na nameri da se ponovo izbegne zameranje moćnom susedu, ali i da se pokuša skretanje izbegličke plime na drugu stranu. Po tome se postupci jugoslovenske vlade nisu mnogo razlikovali od onih ostalih evropskih država koje su takode bile usputna stanica ili krajnje odredište za kraće ili duže vreme hiljadama izbeglica. Smatralo se da će se zbog svega što se desilo posle ubistva sekretara nemačkog poslanstva u Parizu »... osetiti nesumnjivo i pojačana težnja Jevreja da uđu u našu državu na bilo koji način«⁶¹ Ministarstvo unutrašnjih poslova tražilo je da se daju uputstva diplomatskim predstavništvima »... da posebno obrate strogu pažnju na lica koja traže ulazne ili tranzitne vize za našu zemlju i da odbiju izdavanje istih u koliko mogu posumnjati da su molioi Jevreji ili pokršteni Jevreji«, stavljajući u isti mah van snage akt o izdavanju viza za prolaz kroz Jugoslaviju bez prethodnog odobrenja istog ministarstva. Dalje je zatraženo da Ministarstvo inostranih poslova »... ubuduće ne izdaje Jevrejima *nikakvu vizu bilo ulaznu bilo tranzitnu bez prethodnog odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova*«. ⁶²

Odluka vlade o primeni nove procedure prema stranim državljanima – Jevrejima doneta je i prosledena diplomatskim predstavništvima 1. decembra. Uz

⁵⁹ Frank Golcewski, *Polen*, u: »W. Benz (hrsg.) Dimension des Volkermonds. Die Zahl der Jüdischen Opfer des nationalsozialismus«, München, 1991, s. 417.

⁶⁰ Prvi talas jevrejskih izbeglica iz Nemačke bio je 1933. sa 37.000 lica, da bi njihov broj za svaku godinu od 1938. iznosio između 21.000 i 25.000. Godine 1938. porastao je na 40.000 i 1939. na 78.000 lica, v.: I. Arndt, H. Boberach, *Deutschland*, u: »Dimensionen«, s. 34. O jevrejskoj emigraciji iz Nemačke v.: B. Eckert (Hrsg. unter Mitwirkung von W. Berthold), *Die jüdische Emigration aus Deutschland 1933–1941*, »Die Geschichte einer Austreibung, Frankfurt am Main« 1985.

⁶¹ AJ PKJ Teheran, K. P. Br. 13247–319, cirkular br. 126, predmet: Nemački Jevreji i zabrana izdavanja vize, 14. novembar 1938.

⁶² Isto; podvučeno u originalu.

Jevreje iz Nemačke, Poljske, Rumunije, Italije, Austrije, Čehoslovačke i njihovim srodnicima iz Palestine (naseljenicima) na osnovu te odluke nije mogla da bude izdata ni tranzitna ni ulazna viza bez posebnog odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova. Molbe je trebalo telegrafski slati Odeljenju za državnu zaštitu ovog Ministarstva. Jevrejima iz Mađarske, Grčke i Bugarske ulazne i tranzitne vize mogle su se izdavati isključivo sa odobrenjem šefa tamošnje jugoslovenske diplomatske misije ili njegovog zamenika, »... ako isti stekne uverenje da... Jevrejin, državljanin dotične države, kome odobrava vizu, neće ostati u zemlji preko roka koji na vizi mora biti jasno označen a koji ne može preći DVADESET JEDAN DAN, od prelaska naše granice.«⁶³ Time postupak nije bio okončan: na 48 časova pre izdavanja vize, diplomatsko predstavništvo bilo je dužno da izvesti mesne policijske vlasti ili nadležnog sreskog načelnika o mestu i dužini boravka uz napomenu da se on neće produžavati. Jevrejima iz Bugarske, Mađarske i Grčke koji putuju kroz Jugoslaviju izdavaće se vize pošto se utvrdi da imaju potrebnu ulaznu vizu za zemlje u koje putuju. Ova kategorija putnika mogla je dobiti vizu najviše na dva meseca s pravom boravka u jednom mestu.⁶⁴

Poslednjom odlukom ovog akta data su uputstva za postupak sa strancima – Jevrejima iz ostalih zemalja: »Jevrejima državljanima onih zemalja u kojima se ne sprovodi nikakva antisemitska akcija niti vrše kakva ograničenja, Kraljevska predstavništva izdavaće i sa naše strane bez ikakvih ograničenja kako tranzitne tako i ulazne vize«. Upozoreni su šefovi svih diplomatskih misija da se ovih stavova »strogo pridržavaju, javljajući Ministarstvu inostranih poslova o svim pojavama i promenama u antisemitskom pokretu u koliko bi ga bilo u zemljama gde su akreditovani.«⁶⁵

„Ovi potezi jugoslovenskih vlasti izazvali su pažnju stranih diplomatskih predstavnika u Jugoslaviji i međunarodnih jevrejskih organizacija. Britansko poslanstvo je 19. januara prenelo svojoj vladi kopiju dva tajna izveštaja o predloženim antijevrejskim uredbama.«⁶⁶

Konačno, politiku svoje vlade pokušao je da razjasni njen predsednik vlade ministar inostranih poslova dr Milan Stojadinović u intervjuu pariskom »Petit Parisien-u« 23. januara 1939, koji je prenela i jugoslovenska štampa.⁶⁷ Na njegove izjave dopisniku francuskog lista skrenuo je pažnju i britanski poslanik u Beogradu Ronald Kempbel (R. Campbell) u izveštaju s početka februara.⁶⁸

Stojadinović je odbacio kao netačne tvrdnje o posebnim merama protiv Jevreja, naglasivši da 80.000 jugoslovenskih Jevreja živi u potpunoj ravnopravnosti. Na drugoj strani potvrdio je da se »... nalazimo u jednoj zasebnoj situaciji, pošto smo pretekli većinu ostalih naroda u primanju i pomaganju političkih izbeglica« (misleći pre svega na ruske izbeglice).

Opravdavajući neke vladine odluke o restriktivnom izdavanju odobrenja za ulazak i prelaz preko jugoslovenske državne teritorije, Stojadinović je posta-

⁶³ Isto, označeno kao u originalu.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ PRO FO 371, 23740, Political, Southern General, Jews in the Balkans, R 469/214, General, Yugoslavia and the Jews, 19. januar 1939.

⁶⁷ »G. Stojadinović o jevrejskom pitanju«, Politika, 24. januar 1939.

⁶⁸ PRO FO 371, 237–40, Political, Southern, General, Jews in Balkans, R 783/214/67, General, R. Cempbell to FO, Jews in Yugoslavia, 2. february 1939.

vio pitanje da li Jugoslavija »... još nova, koja ne raspolaže nagomilanim bogastvima, (bi) mogla da uzme u razmatranje da novim izdacima doda terete za nove izbeglice, koje malo koja zemlja u tolikoj meri podnosi?« Zato je »... čim se pojavio problem koji proističe iz događaja u Srednjoj Evropi naša vlada, dakle, morala da dostavi to znanje da nova emigracija ne može da bude upravljana ka Jugoslaviji«.

Izneo je, u svakom slučaju, sumnjivu pretpostavku da i kada bi bilo postavljeno pitanje prijema jevrejskih izbeglica iz srednjoevropskih zemalja »verovatno bi jugoslovenski Jevreji bili prvi koji bi se time oduprli kako se ne bi desilo da se eventualno kod nas stvori ono što... kod nas ne postoji: antisemitizam«. Vlada, tvrdio je Stojadinović, iz nužde suočena sa velikim brojem begunaca na severnim granicama države – nije donela nikakve posebne mere o »isterivanju ili zabrani ulaska u zemlju. Privremeno date vize turistima ili tranzitne vize za ukrcavanje, naročito u pravcu Amerike, očigledno ne sme da se od strane zainteresovanih pretvori u sredstvo za trajan boravak u zemlji«.

Pravdajući postupke svoje vlade isticao je da ako se »... imaoci takvih viza morali da budu pozvani na poštovanje zakona – očigledno nema u tome nikakve nove mere koja bi bila inspirisana nekim antisemitizmom«. Kada su Jevreji jugoslovenski državljani u pitanju, nikakve promene politike prema njima neće biti sve dok budu »... davali dokaze o lojalnosti, što je uvek bio, na primer slučaj sa beogradskim Jevrejima«. Podsetio je francuskog novinara da su sami Francuzi kada se mnogo lica javilo za pomoć odgovarali kako imaju »svoju sirotinju«. Jugosloveni imaju takode i to odavno »naše izbeglice, sa svim teretima koje je ta stvar donela i još donosi«. Ukazao je i na stav Žorža Bonea (Georges Bonnet) o ogromnim izdacima koje je Francuska podnosila zbog velikog broja izbeglica.⁶⁹

Strani pritisak i potraga za kompromisnim rešenjem

Opšte pogoršanje položaja Jevreja u gotovo svim evropskim državama izazvalo je duboku strepnju među jugoslovenskim Jevrejima, koja je bila višestruko opravdana. Primetan je bio porast antisemitskih ispada i podgrevanje do tada skrivenog antisemitskog raspoloženja posebno u zapadnim delovima države, pre svega u Hrvatskoj, čiji su glavni nosioci bile političke organizacije i pokreti ekstremne nacionalističke, rasističke i klerikalne desnice. Na Medicinskom fakultetu Zagrebačkog sveučilišta još 1920. godine pokušano je – prema mađarskom modelu – uvođenje numerusa za »domaće Jevreje« i izbacivanje svih »stranih« sa fakulteta.⁷⁰ Bilo je povremenih anti jevrejskih ispada prema jevrejskim trgovcima (kao konkurentima) pre svega u Bosni i Hercegovini, napisu u desničarskoj i profašističkoj štampi, publikovanja anti jevrejskih pamfleta i sličnih ispada (iza kojih je u Srbiji stajao »Zbor« Dimitrija Ljotića), ali su odnosi Jevrejske zajednice sa državom bilo korektni. Ipak, dešavalo se da su zahtevi jevrejskog rukovodstva da se kazne pisci i izdavači anti jevrejskih pamfleta od strane vlasti saslušavani uz iskazivanje dobre volje i obećanja da će se voditi računa

⁶⁹ V. nap. 67, isto.

⁷⁰ H. Pass Freidenreich, *The Jews of Jugoslavia*, s. 183

o sprečavanju takvih narušavanja zakonom garantovane ravnopravnosti, ali se uglavnom sve završavalo na tome.⁷¹

Uticao opšte antijevrejske klime koja se širila iz centra Evrope krajem 30-tih godina ovoga veka bio je primetan i u nekim od balkanskih država i sredina u kojima antisemitizam nikada nije bio raširen. Do antijevrejskih ispada došlo je početkom 1939. u Bugarskoj kada su u Sofiji održane prve demonstracije pod parolom, uvezenom iz Nemačke, »Ne kupujte od Jevreja!« Demonstracije je bio prinuđen da osudi i kralj Boris optužujući za to »strani uticaj«. ⁷² Međutim, i pored verbalne osude i ograđivanja najviših predstavnika državnih vlasti, preduzete su i policijske mere proterivanja Jevreja – stranih državljana. Vlada Bogdana Filova proterala je tokom 1940. godine nekoliko stotina stranih državljana Jevreja preko granice u Tursku.⁷³ U zemlji su glavni nosioci antisemitizma bile pronemačke i fašističke organizacije »Ratnici« i »Legionari«. ⁷⁴ Bugarska preduzeća koja su zastupala nemačke privredne interese dobila su naređenje da otpuste iz službe sve »nearijevce«. U Sofiji se početkom 1939. nalazilo oko 2.300 jevrejskih emigranata, a pretpostavljalo se da ih u celoj zemlji ima oko 6.000.⁷⁵ Bugarski predsednik K. Josevanov je 23. marta 1939. izjavio britanskom poslaniku u Sofiji da će 4.000 do 5.000 stranih Jevreja »biti zamoljeno da odu«. ⁷⁶

S posebnim zadatkom da »podigne duh jevrejskih zajednica« u Rumuniji i Jugoslaviji, čiji položaji su se veoma razlikovali, u aprilu 1939. doputovao je u Bukurešt i Beograd rabin M. L. Perlcvajg (M. L. Perlzweig), član Uprave Svetuskog jevrejskog kongresa (Executive of the World Jewish Congress) i predsedavajući njegove Britanske sekcije. Rabin Perlcvajg je takođe bio jedna od vodećih ličnosti Jevrejske agencije za Palestinu (Jewish Agency for Palestine). ⁷⁷ On je trebalo da utiče na rukovodstva jevrejskih zajednica na Balkanu posle »... unhappy outcome of the Palestine Conference, which seemed virtually to close the one door on hope of the time when Anti-Semitism was making new and formidable advances, has reduced many Jewish communities to despair«. ⁷⁸ Perlcvajg je primio i predsednik vlade D. Cvetković, a posetio je i Zagreb. ⁷⁹ Posle povratka u Veliku Britaniju izneo je ocenu da je tadašnja jugoslovenska vlada pokazala spremnost da zaštititi interese i podrži prava svih svojih državljana jevrejskog porekla, dok je rumunska vlada novim merama o promeni »nacionalnog statusa« ugrožavala i dalje položaj svoje brojne jevrejske zajednice, otvoreno pokazujući nameru da uskraćivanjem prava na državljanstvo velikom delu

⁷¹ Isto, str. 184. O antisemitskim i filosemitskim publikacijama u Beogradu, v.: Nataša Đuka, *Antisemitizam i kritika antisemitizma u beogradskim brošurama*, u: »Godišnjak za društvenu istoriju«, I, sveska 3, 1994, str. 283–300.

⁷² PRO FO 37123740, Political, Southern, Jews in Balkans, General, R 487/214/67, Sofia to FO 20. januar 1939.

⁷³ Frederic B. Chary, *Antisemitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Bulgaria*, u: »Anti-Semitism and the Treatment in Postcommunist Eastern Europe«, str. 36.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto, R 1114/214/67, General, Chancery to Southern Department, 10. februar 1939.

⁷⁶ Isto, R 2144/214/67, Rendel from Sofia to FO, 23. mart 1939.

⁷⁷ PRO FO 371, 23740, Jews, p. 110, Visit of the Rev. M. L. Perlzweig, confidential, april 1939.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ JIM, Zapisnici Sednica, 1939, str. 66.

Jevreja i njihovim proterivanjem smanji njenu brojnost.⁸⁰ Međutim, postalo je jasno da se i jugoslovenska vlada u mesecima koji su dolazili odlučila na promenu stava i povlačenje prvih diskriminatorских poteza prema svojim državljanima jevrejske nacionalnosti.

Krajem juna 1939. u Jugoslaviji je boravio i visoki komesar za izbeglice Društva naroda, Emerson, koji je 28. tog meseca razgovarao s čelnicima SJVO, dr Fridrihom Popsom, rabinom Alkalajem i Simom Spicerom. Njegova poseta, kako je kasnije zabeleženo, »nije zadovoljila predstavnike... Saveza«, jer je komesar raspolagao »izvesnim obaveštenjima koja ne odgovaraju stvarnosti«, a takođe »zauzeo je u pitanju Jevreja stranog državljanstva, od kojih mnogi žive u Jugoslaviji i po dvadeset pet godina, takav stav koji ne daje mnogo nade da će se sudbina tih bednika moći ublažiti.«⁸¹

Pokušavajući da nešto učini za Jevreje sa stranim državljanstvom, koji su došli u Jugoslaviju pre 1933. godine, pogođene vladinom odlukom da moraju da napuste zemlju sekretar zagrebačke Jevrejske opštine Aleksandar Klajn posetio je Rijeku i Trst nastojeći da od predstavnika HICEM-a dobije pomoć za ova lica. Ali, ni HICEM, kao ni jugoslovenska vlada, ova lica nije smatrao izbeglicama što ih je lišilo bilo kakve pomoći.⁸²

Među stranim državljanima koji su bili na udaru propisa o boravku stranaca nalazila se i veća grupa jevrejskih verskih službenika. Ministarstvo unutrašnjih poslova odobrilo je produženje njihovog boravka do kraja 1939, uz preporuku rukovodstvu Jevrejske zajednice da se oni zamene jugoslovenskim državljanima, a ako to nije moguće, da na njihovo mesto budu postavljena lica iz zemalja u kojima nisu bili na snazi antijevrejski propisi.⁸³

Predstavka o boravku stranih državljana – Jevreja sa propratnom dokumentacijom, koju je u drugoj polovini jula 1939. trebalo da preda predsedniku jugoslovenske vlade D. Cvetkoviću predsednik SJVOJ dr Pops, nije uručena pošto su, kako je u vrhovnom telu Jugoslovenske jevrejske zajednice tumačeno, u međuvremenu delimično uvažene ranije predstavke.⁸⁴ Doktor Pops i ostali članovi Izvršnog odbora nastavljali su sa intervencijama ne bi li iznudili ako ne povlačenje odluke o otkazivanju gostoprimstva stranim državljanima koji su dugo živeli u Jugoslaviji, onda barem njeno odlaganje, što je delimično i postignuto posle višestrukih poseta ministru unutrašnjih poslova i ministru pravde.⁸⁵

Od posebnog uticaja na politiku jugoslovenske vlade prema jevrejskim izbeglicama bio je britanski diplomatski pritisak usmeren na sprečavanje prolaska izbegličkih transporta iz srednje Evrope na njihovom putu ka Palestini. On je postao posebno snažan krajem 1939. i početkom 1940. godine kada su britanski diplomatski predstavnici na Balkanu, u Bukureštu, Sofiji, Beogradu i Ankari, izašli sa zahtevom svoje vlade. Poslanik u Sofiji Rendel (Sir George William Rendel) zahtevao je u ime svoje vlade da, u slučaju da bugarski brodovi ubu-

⁸⁰ V. nap. 77, isto; o ovim merama rumunske vlade v. takođe i B. Vago, n. d.

⁸¹ JIM, Zapisnici Sednica, 1939, str. 66–67.

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

⁸⁴ Isto, str. 74.

⁸⁵ Isto, str. 93.

duće budu umešani u ilegalni prevoz izbeglica u Palestinu, bugarska vlada bude spremna da izbeglice vrati nazad. Od rumunske vlade dobijeno je obećanje da će biti sprečeno svako dalje iznajmljivanje brodova koji plove pod rumunskom zastavom za prevoz izbeglica Dunavom.⁸⁶ Ovo je bio deo britanske politike sprečavanja daljeg masovnog useljavanja Jevreja u Palestinu, koja je definisana donošenjem dva restriktivna pravna akta, tzv. »Belog papira« (»White Paper«) maja 1939 i »Propisa o prelasku vlasništva zemlje u Palestini« (»Palestine Land Transfers Regulations«) februara 1940.⁸⁷

Ronald Kember (Sir Ronald Campbell), poslanik Ujedinjenog Kraljevstva u Beogradu, po instrukcijama iz Londana preduzimao je mere da od jugoslovenske vlade iznudi zatvaranje Dunava, glavnog izbegličkog transportnog puta, podneviši 1. decembra 1939. oštru notu svoje vlade zbog prisustva velike grupe jevrejskih izbeglica iz Nemačke, Austrije i Češke (Kladovski transport), koja se nalazila u jugoslovenskim vodama očekujući nastavak plovidbe ka Crnom moru. Jugoslovenska strana je, pozivajući se na međunarodni karakter Dunava i praksu slobodne plovidbe, odgovorila da ne može da spreči jevrejske transporte.⁸⁸ Britanski poslanik je 29. januara i 5. februara 1940. ponovio zahtev da se zaustavi prolaz izbeglica.⁸⁹

Jugoslovenska vlada pokušala je 19. februara da delimično izade u susret ovim zahtevima, obećavajući da će pojačati kontrolu pasoša svih Jevreja koji se nalaze na brodovima pod jugoslovenskom zastavom, »... posebno obraćajući pažnju na pasoše obeležene potrebnim slovom 'J'« i proveriti da li su obezbedene sve potrebne vize za iskrcavanje u Palestini. Takođe, naglašeno je da će ove mere, koje su odgovor na hitne zahteve britanske vlade, naneti štete interesima jugoslovenskih prevozničkih društava i uticati na prodaju karata za putovanja.⁹⁰

Jugoslovensko obećanje nije unelo bitnije promene u postupak prema jevrejskim izbeglicama u odnosu na već donesene mere i uvedenu praksu kontrole na granicama.⁹¹ Ono se može posmatrati kao deo složene diplomatske igre, koju su, sve teže održavajući ravnotežu među velikim zaraćenim silama, pokušavali da vode jugoslovenski političari.

Načelnik Ministarstva unutrašnjih poslova Keršovan izjavio je na sastanku sa predstavnicima Ministarstva spoljnih poslova i Ministarstva trgovine i turizma 21. februara 1939. da »ako se dozvoli useljavanje Jevreja kod nas, antisemitizam će se pojaviti kao i u drugim zemljama«. Po njegovom iskazu koji je sadržavao kao argument nekoliko »klasičnih antijevrejskih tvrdnji«, njegovo ministarstvo je dobijalo »... svakodnevno iz cele zemlje, pisma od trgovaca, koji se žale na nelojalnu jevrejsku konkurenciju ili koji (Jevreji – prim. M. R.), zauzimaju me-

⁸⁶ B. Wasserstein, n. d., str. 52, 53.

⁸⁷ Raul Hilberg, *Perpetrators and Victims. The Jewish Catastrophe 1933–1945*, New York 1992, str. 228.

⁸⁸ Yehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust. The American Jewish Distribution Committee 1939–1945*, Jerusalem-Detorit, 1982, str. 148–149.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ PRO FO 371, 25240/86 (W 3207/38/48), Prevod jugoslovenske note od 19. februara 1940; takođe, B. Wassersteinn, n. d., str. 53.

⁹¹ V. AJ PKJ Teheran, f 3, 1938, 12. juli 1938.

sta naših ljudi koji su bez posla«. Isticao je da »... naše Jevreje mi ne diramo, ali šta da radimo sa Jevrejima koji su ostali bez državljanstva? To naročito važi za poljske, češke i nemačke Jevreje«.⁹²

¹ Vlada je pažljivo pratila izmene postupka stranih vlada prema jevrejskim izbeglicama. Poslanstva su dostavljala obaveštenja o svim promenama režima izdavanja viza. Tako je, na primer, Ministarstvo unutrašnjih poslova obavješteno u septembru 1939. o zabrani vlade neutralne Švedske da nosiocima nemačkog pasoša sa oznakom »J«, uvedenom novembra prethodne godine, dozvoli ulazak u zemlju bez posebnog odobrenja nadležnih vlasti. Upozoravano je da švedske vlasti prave razliku u postupku prema izbeglicama iz Nemačke u zavisnosti da li su »arijevci« ili Jevreji.⁹³

Predstavnik Oficijelnog turističkog biroa Kraljevine Jugoslavije u Budimpešti Farkaš upozoravao je Ministarstvo trgovine i industrije – Upravu za turizam, na konkurentsku borbu koju oko prevoza jevrejskih emigranata iz srednjoevropskih zemalja vode putničke agencije neutralnih država. Dotadašnji jugoslovenski učinak u tom velikom poslu nije bio zadovoljavajući, jer je prevoz Dunavom jugoslovenskim brodovima obavljan samo do bugarske luke Ruse. Farkaš je predlagao da jugoslovenska vlada ponudi novi, bolji pravac: Budimpešta – Koprivnica – Split vozom i dalje jugoslovenskim brodovima do Palestine. Njegova procena bila je da se može očekivati novih 30.000 do 50.000 putnika.⁹⁴

Na interministerijalnoj konferenciji održanoj sredinom decembra 1939, raspravljano je o tranzitu jevrejskih izbeglica na putu za Palestinu kao i vizama za mađarske turiste – Jevreje.⁹⁵ Imajući u vidu sumorne perspektive za iduću godinu, predstavnik Ministarstva inostranih poslova R. Mitrović smatrao je da kada su izbeglice na proputovanju u pitanju, »... ovaj posao treba obavljati sa najvećom pažnjom i korektnošću«, da bi bila izbegnuta politička šteta. On se »... iz razloga etike ne slaže... s predlogom da transporte Jevreja treba vršiti u plombiranim (putničkim – M. R.) vagonima«. I njegova procena bila je da se može računati sa nekih 30.000 do 50.000 lica, pa – ako emigranti imaju ispravne vize – treba nastojati da se ukrcavaju na jugoslovenske brodove.

Predstavnik Rečne plovidbe navodio je da je samo poslednji transport jevrejskih emigranata od Beča do Suline doneo državnoj kasi 1.600.000 dinara, Narodnoj banci 3.500 dolara, a da su veliku dobit imale i železnice. Opšti zaključak skupa bio je da se odobre novi grupni transporti preko jugoslovenske državne teritorije za Palestinu i prekomorske zemlje, uz uslov »... da budu zado-

⁹² AJ Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP), 101–33–101/910, dosije: Turističke i druge vize, 1922–1941, Interministerijalna konferencija, 21. februar 1939.

⁹³ AJ MUP, 14–38–138, 853, Prilog K. P. broju 5029, bez datuma, septembar 1939.

⁹⁴ AJ 14–33–101/917, Oficijelni turist biro Kraljevine Jugoslavije (Farkaš), Budimpešta, Ministarstvu trgovine i industrije, Uprava za turizam, 28. novembar 1939.

⁹⁵ AJ MUP, 14–33–101, zapisnik sa interministerijalne konferencije održane u Ministarstvu inostranih poslova – Jevrejski turisti iz Mađarske i tranzit jevrejskih izbeglica na putu za Palestinu, 14. decembar 1939.

voljeni svi državni obziri prema trećim zemljama«. ⁹⁶ Ipak, predlog je odbio ministar unutrašnjih poslova aktom od 23. decembra, dozvolivši za uzvrat da se Jevrejima – poslovnim ljudima i naročito turistima olakša ulazak u zemlju. ⁹⁷

Ministarstvo unutrašnjih poslova obavestilo je hrvatskog bana dr Ivana Šubašića 8. marta 1940. o predlogu Ministarstva spoljnih poslova da šefovi jugoslovenskih diplomatskih misija samostalno, bez obraćanja MUP-u, izdaju vize državljanima Palestine, Bugarske, Mađarske i Grčke. ⁹⁸ Vrh vlasti Banovine Hrvatske u Zagrebu smatrao je »... da ne bi trebalo odstupiti od dosadašnjeg nadzora nad Jevrejima stranim državljanima«, jer je »... osim onoga velikoga broja Jevreja stranih državljana, koji su ušli u državu, priličan broj i takovih, koji su došli sa običnim ili tranzitnim vizama pa ostali ovdje pod najrazličitijim izlikama«. Zbog toga je i dalje neophodna stalna kontrola ulaska i izlaska stranih Jevreja »... i da se ne pušta u državu ni jedan za kojega nije dana bezuvjetna garancija, da će se po isteku roka vize bezuvjetno vratiti u (svoju – prim. M. R.) državu«. ⁹⁹ Iz Zagreba je preporučeno da posebno treba kontrolisati mađarske Jevreje, a vize izdavati »... samo onima koji se po mađarskim zakonima smatraju punopravni državljani i ako imaju povratnu vizu za Mađarsku«, kao i da garantuju svojim položajem i imovinom da neće ostati u Jugoslaviji. Jevreje iz Italije i Rumunije trebalo je zbog tamošnjih antijevrejskih zakona podvrgavati strogoj kontroli i proceduri pri izdavanju viza. ¹⁰⁰

Banska uprava Dravske banovine u Ljubljani takode je smatrala da posebno treba voditi računa o kontroli izdavanja viza i kretanju Jevreja iz Nemačke i Češkomoravskog protektorata, koji su bili izloženi najvećim pritiscima nacističkih vlasti i prinuđeni da koriste sve mogućnosti da napuste oblasti pod njihovom vlašću. ¹⁰¹

Iz Ljubljane je izveštavano kako je prošle, 1939. godine veći broj Jevreja upravo sa tih teritorija, koji su boravili u Rogaškoj Slatini po isteku viza, ostao u Jugoslaviji otputovavši u unutrašnjost gde nije bilo moguće utvrditi njihovo prebivalište. Takode, »... v zadnjih mesec leta 1939. je bil posebno močan pritisk nemčkih židov na našo mejo. Mnogima se je posrečilo, da so tajno prišli v državu in po većim odpotovali proti Zagrebu. Nad 200 takih beguncev so obmejni organi zavrnilo nazaj v Nemčijo«. ¹⁰² Prilikom vraćanja tih »begunaca« dolazilo je »... v mnogih slučajih...

⁹⁶ Isto. Radi se, verovatno, o konvoju koji je krenuo iz Bratislave krajem novembra sa 3.500 izbeglica, koji su činili brodovi: Uranija, Saturnus, Helios, Car Dušan, Kraljica Marija, Bitolj, Vojvoda Mišić, Minerva. Deo konvoja sa preko 1000 izbeglica biće zadržan u Jugoslaviji u Kladovu; JIM, Zapisnici, 1939, str. 102.

⁹⁷ AJ MUP 14–33–101/956, I br. 37277, 23. decembar 1939.

⁹⁸ AJ MUP 14–33–101/956/40, kocept, Ministarstvo unutrašnjih poslova dr Ivanu Šubašiću, banu Banovine Hrvatske, 8. mart 1940.

⁹⁹ Isto, 957, br. 12570/I–Poy–DZ–1940, Banska vlast Banovine Hrvatske, Odeljak za državnu zaštitu Ministarstvu unutrašnjih poslova – Odeljenju za državnu zaštitu, 21. mart 1940.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ AJ MUP 14–33–101/961 VIII, Št. 1423/3, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Ljubljana, Ministarstvu industrije i trgovine – Uprava za turizam, Turistična sezona 1940. ukrepi za olajšan dotok inozemskih – tudi židovskih turista.

¹⁰² Isto.

do teških in neobljubnih scen«. Utvrđeno je da nemačka strana »... sama po-
spešuje ilegalno prehajanje Zidov v državu, tembolj dobrodošli jim pa bo, če se
jih bodo mogli znebiti po legalnoj poti«. ¹⁰³

Kršenje principa ravnopravnosti

Postoje naznake da je nova jugoslovenska vlada Dragiše Cvetkovića i
Vladka Mačeka u oktobru 1939. radila na nacrtu zakona po kojem bi svi Je-
vreji koji su posle 1935. legalno ili ilegalno ušli na teritoriju Kraljevine Jugo-
slavije trebalo da je napuste u roku od tri meseca. Ostalim Jevrejima koji ni-
su posedovali jugoslovensko državljanstvo bio bi ostavljen rok od šest meseci
do godinu dana za odlazak iz zemlje. ¹⁰⁴ Vladina novinska agencija »Avala«
još je u drugoj polovini aprila 1938. objavila kako je »povodom vesti sa izve-
snih strana da se protiv Jevreja u našoj zemlji priprema neki specijalan za-
kon, s merodavnog mesta saopšteno da su sve te vesti neistinite, jer ne posto-
ji nikakav naročit razlog za to«. ¹⁰⁵

Ministarski savet je na predlog ministra unutrašnjih poslova doneo 17.
aprila 1940. Uredbu sa zakonskom snagom o boravku i kretanju stranaca kojom
su jasno određeni novi uslovi boravka, prijave i tranzita stranaca. Na osnovu
odredaba Uredbe, iako se u njima Jevreji nisu izričito pominjali, moglo se za-
ključiti da se u najvećoj meri odnosila na izbeglice iz srednjoevropskih država,
pre svega jevrejskog porekla. ¹⁰⁶

Vrhovni rabin Isak Alkalaj je 25. aprila bio primljen na dvoru gde je re-
gentu knezu Pavlu izneo probleme s kojim se borila jevrejska zajednica u Jugo-
slaviji, posebno ističući položaj preko hiljadu izbeglica iz »Kladovskog transpor-
ta«. Posetio je i ministra unutrašnjih poslova Mihaldžića. ¹⁰⁷

Manevarski prostor bio je jugoslovenskoj vladi veoma sužen posle pada
Francuske i nemačkog osvajanja zapadne, srednje i najvećeg dela severne Evro-
pe, što je bilo praćeno sve jačim političkim i privrednim vezivanjem jugoi-
stočnoevropskih država celim sistemom bilateralnih ugovora za Treći rajh. Po-
vodeći se za primerom drugih evropskih država koje su se našle u stisku

¹⁰³ Formalno je tek posebnom Himlerovom (Heinrich Himmler) odlukom od 23. oktobra 1941. o za-
brani svake dalje jevrejske emigracije iz Trećeg rajha presečena svaka mogućnost i »legalnog«
prelaska preko nemačkih granica; Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews in Europe 1939–1945*,
London–Oxford, 1979, str. 45.

¹⁰⁴ AJ, Ministarstvo prosvete 66–74–204, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Upravno odeljenje Mi-
nistarstvu prosvete, pov. III, br. 1889, Regulisanje statusa stranih Jevreja – predlog; takođe: H. Pas-
Freidenreich, n. d., str. 188, 306 (nap. 62).

¹⁰⁵ JIM, Zapisnici sednica Izvršnog odbora SJVO, 1938, str. 49.

¹⁰⁶ »Službene novine« br. 90, 18. april 1940. Ovom Uredbom bilo je određeno, između ostalog, da
»U Kraljevini strani državljanin može stanovati samo u mestu na koje glasi ulazna viza, odnosno u mestu
koje je u dozvoli za boravak označeno. Promenu mesta stanovanja može izvršiti po odobrenju Bana odnosno
Upravnika grada Beograda.

Boravak stranim državljanima u Kraljevini preko roka trajanja ulazne vize odobrava Ministar unutrašnjih
poslova, koji pravo odlučivanja o tome može preneti na Bana« (čl. 1). U čl. 2 stoji da je »strani državljanin
dužan u roku od 12 sati po dolasku u mesto stanovanja ali najkasnije 36 sati po prelasku granice, da se lično
prijavi nadležnoj mesnoj policijskoj vlasti i da joj pokaže svoje isprave; u istom roku dužan je da se lično
prijavi i u slučaju promene mesta stanovanja«, isto.

¹⁰⁷ JIM, Zapisnici, 1940/41, str. 48.

nemačkog uticaja, jugoslovenska vlada je kao znak daljeg popuštanja ali i političkog oportunitizma, donela 5. oktobra 1940. dve uredbe sa zakonskom snagom kojima je narušena ravnopravnost njenih državljana Jevreja. Kao i drugim slučajevima, uvođenje ovih mera bilo je deo »paketa« od čijeg prihvatanja je zavisila privredna saradnja, posebno isporuke vojnog materijala iz Trećeg rajha.

Nagli udar na ravnopravnost građana pred zakonom doveo je do protesta jugoslovenske jevrejske zajednice i velikog ogorčenja u njenim redovima. Ona je sada imala da se bori ne samo za povoljniji postupak prema stranim izbeglicama, već i da pokuša svim dozvoljenim sredstvima da odbrani svoja ustavna prava.¹⁰⁸

Krajem januara 1941. iz kabineta bana Banovine Hrvatske upozoravano je »... da dolazak u državu stranih Jevreja odnosno osoba jevrejskog porijekla ne bi trebalo dozvoljavati, jer je poznato, da ovakovi stranci na razne načine ovo zlorabljuju da bi se u našoj državi nastanili, neudane djevojke udale radi sticanja našeg državljanstva itd.«¹⁰⁹

Sličnog mišljenja bilo je Odeljenje za zaštitu države i Drugo obaveštajno odeljenje Glavnog generalštaba.¹¹⁰ Načelnik Druge direkcije, brigadni general B. Joksimović, smatrao je da su manje štete od malog prometa i nepodmirenih klirinških dugova sa susednim državama od »... neprilika i neugodnosti kojima možemo biti izloženi danas u mutnom i neodređenom vremenu ako dozvolimo ulazak u našu zemlju nepoznatim licima, pod čijom se firmom turista mogu prebaciti i vrlo nepoželjne pa i opasne osobe.«¹¹¹

Kao zlokobni znak promena nastalih oko ulaska jevrejskih izbeglica u Jugoslaviju, koja se i sama nalazila na ivici rata, može se navesti slučaj kada su banske vlasti u Zagrebu 1. aprila 1941. (pet dana pre početka rušenja jugoslovenske države, posle nekoliko godina privremenog više nevoljnog nego voljnog azila i odmorišta za hiljade jevrejskih izbeglica u njihovoj potrazi za sigurnijim utočištem) – odbile molbu Irme Altaras za odobrenje prelaska granice njenim roditeljima Leopoldu i Florentini Nusbaum iz Beča.¹¹² Time je, verovatno, bila zapečaćena njihova sudbina, kao i nekih 3.000 do 5.000 stranih Jevreja iz raznih evropskih zemalja koje je u Jugoslaviji zatekao rat, i koji su sa desetinama hiljada jugoslovenskih Jevreja postali njegove žrtve.¹¹³

Rat u proleće 1941. zahvatio je i područje Kraljevine Jugoslavije, pokrenuvši na put u neizvesnost i hiljade jugoslovenskih Jevreja u njihovom nastojanju da pobegnu od užasa holokausta: onima koji su do tada pružali pomoć hiljadama sunarodnika sada je ona bila potrebna. Zakonske uredbe donesene 1940. poništiće sredinom 1943. jugoslovenska vlada u izbeglištvu.¹¹⁴

¹⁰⁸H. P. Freiedenreich, n. d., str. 188–189.

¹⁰⁹AJ MUP, 14–33–101/993, Br. 5026–1941, Kabinet bana Banovine Hrvatske Ministarstvu unutrašnjih poslova – Odeljenju za državnu zaštitu, 28. januar 1941.

¹¹⁰Isto, 14–33–101/1994, Đ. Ob. 2, br. 180, Glavni generalštab, Drugo obaveštajno odeljenje Ministarstvu unutrašnjih poslova – Odeljenje za zaštitu države, 25. januar 1941.

¹¹¹Isto.

¹¹²AJ MUP, 14–33–101/1013, I br. 8998, Odgovor banske vlasti Banovine Hrvatske na zahtev Irme Altaras iz Zagreba, 1. april 1941.

¹¹³Albert Vajs, 1905–1964. *Spomenica*, Beograd, 1965, str. 127.

¹¹⁴AJ, 103–216/220, f 44, pov. br. 213, 10. jun 1943.

MILAN RISTOVIĆ

JUGOSLAVIJA I JEVREJSKE IZBEGLICE 1938–1941

Rezime

Kraljevina Jugoslavija je zahvaljujući svom položaju bila jedna od najvažnijih tranzitnih stanica kroz koju su od 1933, zadržavajući se kraće ili duže vreme, prošle desetine hiljada jevrejskih emigranata i izbeglica. Za njihov prihvata i pružanje pomoći angažovane su sve ljudske i materijalne snage malobrojne Jugoslovenske jevrejske zajednice koju su samo delom u ovom velikom poduhvatu potpomagale međunarodne jevrejske i nejevrejske humanitarne organizacije.

Odnos jugoslovenskih vlasti prema jevrejskim izbeglicama i emigrantima iz srednjoevropskih država u periodu 1938–1941 u najvećoj meri bio je određen spoljnopolitičkim faktorima i njihovim uticajem na politiku jugoslovenske vlade. Promene režima izdavanja viza za ulazak ili tranzit preko jugoslovenske teritorije zavisile su od promena zakonodavstva zemalja iz kojih su stizali emigranti, izbeglice i »turisti« jevrejskog porekla. Na jugoslovensku vladu vršen je pritisak, pre svega iz Nemačke, da uvede izmene statusa domaće jevrejske zajednice, što se konačno dogodilo 1940. donošenjem nekoliko zakonskih uredbi kojim je bitno narušena ravnopravnost Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji. Na drugoj strani, od Britanaca su stizali zahtevi da se spreči korišćenje jugoslovenske teritorije za tranzit jevrejskih emigranata na njihovom putu ka Palestini koja se nalazila pod britanskom upravom.

Deo dilema koje su se javile oko tretmana prema Jevrejima koji su stizali pre svega iz Nemačke, Austrije i Čehoslovačke, moguće je pratiti i kroz rad vladinih interministerijalnih konferencija, izjava i stavova predstavnika najviših državnih vlasti, uticajnih pojedinaca, predstavnika Jevrejske zajednice, kao i predstavnika pojedinih privrednih delatnosti koje su za izbeglički problem bile zainteresovane iz pragmatičnih razloga (turističke organizacije, transportne kompanije i slično). Stavovi u diskusijama vodenim na različitim nivoima o izbegličkom pitanju nisu bili jednoobrazni; kroz njihovu različitost prelamale su se i sve dileme izazvane ovim problemom. Mere vlade bile su pre svega restriktivne, u skladu s »rešenjima« koja su imala za cilj skretanje talasa jevrejskih izbeglica na drugu stranu. Takve mere su primenjivale s manje ili više oštine sve zemlje koje su bile prinudene da posluže kao privremeno ili stalno utočište stotinama hiljada jevrejskih beskućnika.

Ovakvi stavovi svedoče o opštoj atmosferi vremena, koje je bilo uvod u ratnu tragediju i stradanje ne samo nekoliko miliona evropskih Jevreja, već i mnogo miliona nejevreja. Svedoče i o političkoj i moralnoj nesposobnosti tadašnjeg sveta koji nije bio spreman ni da se otvoreno suprotstavi nacističkoj antisemitskoj politici, niti da prihvati žrtve takve politike i pruži im sigurnost i utočište.

MILAN RISTOVIĆ

JEWISH REFUGEES IN YUGOSLAVIA 1938–1941

Summary

The geographical position of the Kingdom of Yugoslavia made it one of the principal transit stations for thousands of Jewish emigrants and refugees who passed through it from 1933 onwards and who made it their sanctuary for various lengths of time. The entire human and material resources of the small Jewish community in Yugoslavia were employed in receiving and aiding these people, with only partial assistance from international Jewish and non-Jewish humanitarian organizations.

The attitude of Yugoslav authorities towards Jewish refugees and emigrants from central European countries in the period between 1938 and 1941 was largely determined by factors in foreign politics and their effect on the policy of the Yugoslav government. Changes in the system of issuing entry or transit visas for Yugoslavia depended on changes in the legislation of countries from which the emigrants, refugees and »tourists« of Jewish origin came. Pressure was exerted on the Yugoslav government, mainly by Germany, to alter the status of the domestic Jewish community. Consequently, in 1940 several regulations were introduced which seriously undermined the Jews' equal status in the Kingdom of Yugoslavia. On the other hand, demands were also made by the British to prevent the use of Yugoslav territory for the transit of Jewish emigrants going to Palestine, which was then under British rule.

A part of the dilemma regarding the treatment of Jews, coming primarily from Germany, Austria and Czechoslovakia, can be found in the work of inter-ministerial government conferences, in the statements and attitudes of the highest-ranking government authorities, of influential individuals, members of the Jewish community and representatives of some branches of trade who held a chiefly pragmatic interest in the problem of refugees (tourist organizations, transportation companies etc.) The attitudes which surfaced in discussions held at various levels regarding the issue of refugees were not uniform, their variety demonstrating the complexity of the problem. Government measures, in accordance with »solutions« whose purpose was to turn away the oncoming stream of refugees, were mostly restrictive and were applied, with varying severity, by all countries forced to serve as temporary or permanent sanctuaries to hundreds of thousands of homeless Jews.

These attitudes indicate the general atmosphere of the time immediately preceding the horrors of war and the tragedy not only of several million European Jews but, likewise, of millions of non-Jews. They are also proof of the political and moral weakness of the world, which neither defied the anti-Semitic politics of Nazism nor wished to receive the victims of these politics and offer them shelter and security.